

УДК 159.9.343

Л. О. ШЕВЧЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. І. СЕЛІВАНОВА,

аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМНОСТІ ПІДЛІТКІВ

Проаналізовано психологічні чинники й особливості віктимної поведінки в підлітковому віці. Розглянуто внутрішні детермінанти віктимності. Особливу увагу приділено гендерній специфіці прояву віктимної поведінки в підлітковому віці. Висвітлено особливості щодо профілактичної роботи з попередження віктимності.

Ключові слова: підлітки, віктимність, реалізована віктимність, гендер, жертва.

Shevchenko, L.A. and Selivanova, O.I. (2015), "Gender features of teenagers' victimity" ["Henderni osoblyvosti viktyvnosti pidlitkiv"], *Pravo i Bezpeka*, No. 3, pp. 166–169.

Постановка проблеми. Підлітковий вік є складним і насиченим періодом у формуванні та розвитку особистості. Саме в цей час активно формується самосвідомість людини, відбувається побудова власної системи оцінювання, розширюється коло спілкування підлітка, різноманітнішими стають його інтереси. Брак життєвого досвіду, необізнаність підлітка часто штовхають його до непродуманих вчинків, і, як наслідок, виникає ризик віктимної поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні віктимна поведінка стає предметом пильної уваги в різних галузях психології: соціальної психології (К. Анлауф, А. В. Мудрик, В. А. Туляков, С. Хартман, Б. Холіст, В. Є. Емінов), психології особистості (В. Л. Васильєв, М. А. Догадіна, І. І. Мамайчук, Л. О. Пережогін, Л. М. Прозументов, Л. В. Франк), психопатології (Н. К. Асанова, В. Я. Рибальська).

Віктимність (від лат. *victima* – жертва) тлумачиться як стійка особистісна якість, що характеризує об'єктну характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин і активності соціального оточення. Це свого роду особистісна схильність опинитися жертвою в тих умовах взаємодії з іншими, які в цьому плані виявляються нейтральними, «не небезпечними» для інших особистостей [1].

Як зазначають Д. В. Рівман, Т. В. Варчук, О. Б. Бовть та інші, віктимність – це насамперед системна і динамічна властивість особистості, що виявляється у формі її соціального, біологічного, психологічного та морального деформаційного відхилення, закріпленого у звичних формах поведінки, що не відповідає формам безпеки і обумовлює потенційну або реальну схильність суб'єкта ставати жертвою [1].

В основі віктимності, на думку таких учених, як А. В. Мудрик, Т. В. Варчук, К. В. Вишневецький, лежить соціально-психологічний механізм, оснований на взаємодії зовнішніх – соціальних (комплекс соціальних умов, що мають віктимогенний потенціал) – і внутрішніх – психологічних – факторів (індивідуальні особливості, які виявляються на індивідуальному та особистісному рівнях). Особливий інтерес викликає аналіз психологічних механізмів віктимності як сукупності внутрішніх детермінант, що обумовлюють дисбаланс між негативними зовнішніми впливами і здатністю долати різні ризики, загрози, небезпеки. Визнані вчені О. О. Андроннікова, І. І. Мамайчук, О. А. Клачкова до внутрішніх детермінант віктимності відносять, по-перше, психодинамічні базисні властивості особистості, що відображають індивідуальний рівень її функціонування, по-друге, програмуючі властивості, що формують змістовно-сміслові програми поведінки та діяльності. У дослідженнях І. І. Мамайчука, М. А. Одинцової, О. В. Холічева, К. С. Фоміних провідними визнаються програмуючі властивості особистості, що відбиваються у поведінці:

– соціально обумовлені властивості особистості – спрямованість, моральні якості, установки, мотиви, які виявляються насамперед у ставленні до людей, до себе, до роботи, до речей;

– індивідуально набутий досвід – знання, навички, вміння, звички, рівень особистої культури;

– специфіка взаємодії з навколишнім макро- і мікросоціумом особистості за допомогою реалізації її життєвого сценарію [2].

Вивчаючи прояви віктимності, дослідники неодноразово звертали увагу на своєрідну

«групу ризику», тобто на тих, хто частіше стає жертвами. Так, наприклад, недосвідченість та необізнаність молодшої людини, недостатня фізична сила у конкретній ситуації насильства, можливо припустити, що й статеві приналежності відіграють роль у проявах віктимної поведінки людини і віктимності особистості взагалі.

Метою нашого дослідження стало вивчення гендерної складової віктимності підлітків.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні брали участь підлітки, всього 207 осіб (105 дівчат та 102 хлопці віком 12–15 років), які навчаються у загальноосвітній школі (87 осіб) та у двох коледжах міста Харкова, оскільки в сучасній літературі дослідження взаємозв'язків гендерних аспектів і віктимної поведінки найбільш широко представлені в рамках молодшого шкільного, підліткового віку, а також ранньої юності. Віктимність вибірки визначалася за двома критеріями: реалізована віктимність та потенційна віктимність. Реалізована віктимність вивчалася за допомогою спеціально розробленої для дослідження анкети, яка містить 20 питань. Методика «Схильність до віктимної поведінки» О. О. Андроннікової дозволяє вивчити потенційну віктимність особи.

За результатами анкетування з'ясовано, що 57,6 % хлопців та 31,2 % дівчат мають віктимний досвід, тобто реалізована віктимність у групі хлопців вища ніж у групі дівчат. Хлопці частіше за дівчат потерпають від фізичного насильства з боку батьків, старших за віком хлопців та однолітків, натомість дівчата частіше зазнавали психічного насильства (заякування), а також майже половина опитаних дівчат були жертвами кишенькових крадіжок, крадіжок телефонів, косметики, особистих речей. Одержані результати узгоджуються з теоретичними та емпіричними даними, які наведені у нечисленних публікаціях. Так, Д. Олвеус у своїй роботі «Агресивна поведінка дітей у школах», де наведені результати дослідження дітей 6–16 років, відзначає, що більше ніж 80 % переслідуваних у школі хлопців, іншими словами, віктимів, піддаються насильству саме від хлопців. Причому, зазначає автор, характер насильства є фізичним. Фізичне насильство щодо дівчат є не таким розповсюдженим явищем у закладах навчання, оскільки дівчатам легше знайти підтримку і розуміння. На думку Д. Олвеуса, вчителі та інші дорослі швидше втручаються в ситуацію заякування, переслідування або знущань над дівчатами, ніж над хлопцями [3].

За результатами вивчення схильності до віктимної поведінки виявлено, що хлопці схильні до активної віктимної поведінки (42 % вибі-

рки, дівчата – 17,6 %), агресивної віктимної поведінки (34 % вибірки, дівчата – 11 %), а 15 % взагалі мають високі показники за двома і більше показниками шкал водночас. У дівчат майже половина вибірки має високі показники за двома шкалами й схильні до пасивної віктимної поведінки – 47 % та гіперсоціальної віктимної поведінки – 19,6 % вибірки.

Отже, у хлопців частіше за дівчат простежується агресивна поведінка. Такі підлітки схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті виявленої агресії, причому форма провокуючої поведінки щодо них може бути різною: образа, знущання тощо. До того ж хлопці, які схильні до активної віктимної поведінки, часто навмисно створюють або провокують конфліктні ситуації. Така поведінка може бути, наприклад, реалізацією типової антигромадської спрямованості особистості, в рамках якої агресивність виявляється відносно певних осіб і в певних ситуаціях (вибірково), але може бути і «розмитою», не персоніфікованою за об'єктом. У таких підлітків може спостерігатися схильність до антигромадської поведінки, порушення соціальних норм, правил і етичних цінностей. Хлопці цієї групи можуть легко піддатися емоціям, особливо негативного характеру, є нетерплячими, запальними. Одержані результати узгоджуються з даними дослідження Є. В. Логутової, яка наголошує, що підлітки (особливо хлопці, котрі мають маскуліну модель поведінки) схильні демонструвати саморуйнівну поведінку, що є моделлю активної віктимної поведінки. Для них характерна поведінка двох видів: провокуюча, якщо для заподіяння шкоди залучається інша особа, і самозаподіювана, яка характеризується схильністю до ризику, необдуманих дій, часто небезпечних для самої людини та оточуючих [4].

Дівчатам притаманна модель пасивної віктимної поведінки у порівнянні зі своїми однолітками-хлопцями, тож найбільш характерними рисами їх поведінки є залежність, вони не схильні чинити опір в разі небезпеки з різних причин: у першу чергу, через фізичну слабкість, страх, з побоювання відповідальності за власні протиправні або аморальні дії, а по-друге, через установку на безпорадність. Дівчата, які залучені в кризові ситуації, прагнуть отримати співчуття і підтримку оточуючих, знаходяться у рольовій позиції жертви, вони частіше бувають сором'язливими і конформними. Відчувають суб'єктивні труднощі в організації діяльності та мають низьку фрустраційну толерантність. Причинами такої поведінки і стану дівчат цієї групи можуть бути неодноразові потрапляння

в ситуації конфлікту, схильність до виправдання чужої агресії. Отримані результати не повною мірою узгоджуються з наведеними у літературі даними. Так, за результатами вивчення гендерної специфіки віктимної поведінки підлітків О. М. Бріліатова визначила, що дівчата 13–14 років більшою мірою виявляють у стосунках відносинах аутовіктимний тип поведінки, ніж хлопці. Зокрема, нею встановлено, що високий рівень віктимності властивий 6,7 % дівчат і 4,2 % хлопців, середній рівень – 80 % дівчат і 60,4 % хлопців та низький рівень – 13,3 % дівчат і відповідно 35,4 % хлопців. Погодимось, що дівчата частіше, ніж хлопці-однолітки, демонструють свої «страждання», оскільки не соромляться прояву емоцій, скаржаться, за допомогою маніпуляцій прагнуть привернути увагу та одержати допомогу від оточуючих. Отже, дівчата підліткового віку частіше за хлопців «виконують» соціальну роль жертви в міжособистісних взаємодіях (високий рівень віктимності властивий 40 % дівчат і 16,7 % хлопців), причому схильні до прояву віктимної поведінки у взаємодії як з дорослими, так і з однолітками (високий рівень віктимності властивий 33,3 % дівчат і 12,5 % хлопців). Тобто дівчата 13–14 років частіше від хлопців бувають ізольовані в середовищі і відчувають у зв'язку з цим емоційний дискомфорт. Вони схильні розглядати однолітків-хлопців як більш привабливих і успішних, ніж себе. Тривале перебування в соціальній ролі жертви підвищує ризик переходу таких підлітків у статус жертви, при якому активізуються рентні установки. Зазвичай віктимізовані підлітки, як хлопці, так і дівчата, вважають себе невдахами і звинувачують інших людей у власних нещастях. Але дівчата частіше, ніж хлопці, бувають незадоволені своєю повсякденною діяльністю. Вони напружені і чутливі, уразливі, емоційно включені в ситуацію, займаються самозвинуваченнями, в результаті чого переживають емоційний дискомфорт набагато частіше, ніж хлопці [5].

За результатами дослідження виявлено, що існують певні розбіжності у хлопців і дівчат щодо віктимогенних рис та наявності їх у досліджуваних підлітків. Хлопці серед віктимогенних якостей людини назвали нахабність, конфліктність, поступливість, недосвідченість, невпевненість у собі, недостатнє знання своїх прав, проте у собі вони ці якості заперечують (окрім недосвідченості). Оцінюючи себе як розумних, «вже дорослих», рішучих, активних, поступливих, вони на свідомому рівні заперечують наявність віктимогенних якостей, що насправді не відповідає дійсності. Перелік віктимогенних якостей, що навели дівчата, є бі-

льшим: довірливість, брехливість, конфліктність, жадібність, невміння відстоювати свої інтереси, безпечність, відсутність підтримки батьків, самотність, відсутність щирої подруги. Зате дівчата виявилися більш критичними до себе, вони вважають, що деякі якості притаманні всім дівчатам та виявляються в їх поведінці, ставленні до інших.

Профілактичні заходи щодо віктимної поведінки підлітків мають носити комплексний характер. Перш за все слід звернути увагу на індивідуальне віктимологічне запобігання як різновид випереджальної профілактичної діяльності, що спрямована саме на підлітків як осіб із підвищеним рівнем віктимності. Втім, цей напрям є майже не розробленим з точки зору теорії. Зокрема, Ю. В. Нікітіна та М. П. Семкова визначили, що для дівчат і юнаків можуть знадобитися різні заходи профілактики, що сприяють попередженню їх віктимної поведінки [6]. Дієвим засобом попередження віктимності підлітків є стратегія втручання в кризові ситуації, в яких опинився підліток, та їх поступове розв'язання. Втручання саме у такі ситуації дозволяє залучати фахівців-психологів, конфліктологів, соціальних працівників, які можуть ефективно вирішувати міжособистісні, сімейні, гендерні, групові конфлікти за допомогою спеціальних засобів та прийомів, оскільки тривала емоційна напруга, що виникає внаслідок віктимної поведінки, сприяє розвитку емоційного неблагополуччя особистості підлітка, гальмує становлення гармонійної особистості. Головними завданнями профілактики віктимності підлітків є: виявлення та закріплення позитивних якостей особистості, формування вміння самостійно робити вибір, усвідомленості, відповідальності.

Підбиваючи підсумок усьому вищесказаному, можна зробити певні **висновки**.

Віктимність підлітка виникає у процесі віктимізації. В основі віктимності лежить соціально-психологічний механізм, оснований на взаємодії соціальних (комплекс соціальних умов, що мають віктимогенний потенціал) і психологічних факторів (індивідуальні особливості, які виявляються на індивідуальному та особистісному рівнях).

Реалізована віктимність у хлопців вища ніж у дівчат. Хлопці частіше за дівчат потерпають від фізичного насильства з боку батьків, старших за віком хлопців та однолітків, натомість дівчата частіше зазнавали психічного насильства.

Хлопці схильні до активної віктимної поведінки та агресивної віктимної поведінки, часто навмисно створюють або провокують конфліктні ситуації. Вони на свідомому рівні заперечують

наявність віктимогенних якостей, що насправді не відповідає дійсності. Дівчатам притаманна модель пасивної віктимної поведінки у порівнянні зі своїми однолітками-хлопцями, найбільш характерними рисами їх поведінки є залежність, побоювання відповідальності за власні дії, установка на безпорадність.

Попередження віктимної поведінки підлітків має бути комплексним. Головними завданнями профілактики віктимності підлітків є виявлення та закріплення позитивних якостей особистості, формування вміння самостійно робити вибір, усвідомлення відповідальності, своєчасне розв'язання конфліктів.

Список використаних джерел

1. Бриллиатова О. М. Гендерная специфика виктимного поведения подростков / Бриллиатова О. М. // V Международная научно-практическая конференция на основе интернет-форума «Психологическое сопровождение образования: теория и практика». – 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mosi.ru/en/node/4690>.
2. Логутова Е. В. Гендерные особенности виктимного поведения старших школьников / Е. В. Логутова // Современные проблемы науки и образования : электрон. науч. журн. – 2015. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/121-18304>.
3. Никитина Ю. В. Особенности виктимного поведения юношей и девушек / Ю. В. Никитина, М. П. Семкова // Вестник Удмуртского университета. Серия: Философия. Социология. Психология. Педагогика. – 2013. – Вып. 4. – С. 62–66.
4. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
5. Фоминых Е. С. Психологические механизмы виктимности / Екатерина Сергеевна Фоминых // Концепт: научно-методический электронный журнал. – 2014. – № 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-mehanizmy-viktimnosti>.
6. Olweus D. *Bullying at School: What We Know and What We Can Do (Understanding Children's Worlds)* / D. Olweus. – Oxford : Blackwell Publishers, 1993. – 140 p.

Надійшла до редколегії 02.10.2015

ШЕВЧЕНКО Л. А., СЕЛИВАНОВА О. И., ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВИКТИМНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Проанализированы психологические факторы и особенности виктимного поведения в подростковом возрасте. Рассмотрены внутренние детерминанты виктимности. Особое внимание уделено гендерной специфике проявления виктимного поведения в подростковом возрасте. Освещены особенности касательно профилактической работы по предупреждению виктимности.

Ключевые слова: несовершеннолетние, виктимность, реализованная виктимность, гендер, жертва.

SHEVCHENKO L. A., SELIVANOVA O. I. GENDER FEATURES OF TEENAGERS' VICTIMITY

The features of teenagers' victimity considering gender component are analyzed. It is indicated that victimity has internal determinants such as psychodynamic basic characteristics of personality, reflecting an individual level of its functioning and programmable properties that form the content and semantic programs of behavior and activities of a human being, as well as external, which are a set of social conditions that have victimological potential.

Teenager's victimity occurs in the process of victimization. It is revealed that realized boys' victimity is higher than girls' one. Boys more often than girls suffer physical violence from parents, older boys and their peers, addicted to actively victim behavior and aggressive victim behavior, often deliberately create or provoke conflicts. They at a conscious level deny the existence of victimological qualities that really is not true. The model of passive victim behavior is inherent for girls in comparison with their boys-peers, who suffered psychological violence more often from both parents and peers. Despite the more critical attitude to themselves the most characteristic features of their behavior are addiction, fear of responsibility, setting for the helplessness, reconciliation with the role of a victim.

Preventive measures concerning victim behavior of teenagers must have comprehensive nature, however, for girls and boys may need different preventive measures that promote the prevention of their victim behavior. The main tasks of prevention of teenagers' victimity are to identify and consolidate the positive personality qualities, formation of the ability to make their own choices, sense of responsibility, timely resolution of conflicts.

Keywords: teenagers, victimity, implemented victimity, gender, victim.